

МЕТАФОРА ЯК КОГНІТИВНИЙ МЕХАНІЗМ КАТЕГОРИЗАЦІЇ ФАХОВИХ ЗНАНЬ

Стаття є продовженням публікації автора, присвяченої ключовим механізмам смислоутворення в професійній галузі. У ній розглянуто явище метафоризації на ґрунті сучасної термінологічної лексики; досліджено сутність метафори з позицій когнітивного термінознавства; наведено найбільш типові метафоричні моделі, поширені в галузевих термінологіях сучасної української мови.

Ключові слова: термін, термінологія, когнітивне термінознавство, категоризація, метафора, метафорична модель.

Номінативний інвентар сучасної української фахової мови поповнюється переважно за допомогою запозичень або вторинної номінації. Вторинна термінологічна номінація має в своїй основі асоціативний характер мислення і використовує для нового позначення в акті номінації одиниці, які вже функціонують у мові. За своєю сутністю вона не відрізняється від мовної номінації, проте має особливості, пов'язані зі специфікою позначуваного та вимогами до терміна як до слова з особливим функціональним навантаженням.

Одним із різновидів вторинної номінації є метафора.

Поняття наукової метафори пов'язане з іменами А. Річардса та М. Блека, які у 60-х рр. ХХ ст. почали обстоювати необхідність метафоротворчості в науці. Зокрема А. Річардс надавав великого значення когнітивним властивостям метафори. Розуміння метафоризації як когнітивної моделі термінотворення запропонував М. Редді. Він довів, що мова насправді є більш метафоричною, ніж це здається на перший погляд. За М. Редді, саме метафорі належить провідна роль у концептуалізації світу, а її джерела слід шукати не в самій мові, а в мисленні. В основу когнітивної теорії метафори покладено твердження Дж. Лакоффа та М. Джонсона про метафору як основний засіб концептуальної системи, ствердження того, що метафора не обмежується лише однією сферою мови: процеси мислення людини самі по собі метафоричні [6, 389]. Таким чином, на сьогодні склалася думка, за якою фахова мова відображає когнітивні структури, які знаходяться у взаємозв'язку з лінгвістичними структурами, а метафоричність наукових термінів мотивується не лише загальнолінгвістичною тенденцією розвитку мови науки, але й метафоричністю мислення. Якщо на початкових етапах розвитку термінознавства терміни-метафори зазнавали критики, переважала тенденція уникнення метафор або й категоричного усунення їх із наукових текстів, то на сьогодні кількість наукових праць, присвячених дослідженню метафоричних термінів, помітно зростає.

Дослідники галузевих термінологій української мови у своїх студіях так чи інакше приділяли увагу цьому явищу [див. 1; 3; 7; 8; 10; 12; 13 та ін.], проте в когнітивному аспекті явище термінологічної метафоризації описане недостатньо.

Метою нашої статті є окреслити основні особливості метафори в професійній мові з позицій когнітивної лінгвістики. Поставлена мета передбачає розкриття сутності метафори як явища категоризації, характеристики особливостей метафори в термінології та розгляд основних її видів.

Метафора – це семантичний процес, при якому форма мовної одиниці переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності між цими об'єктами при відображенні в свідомості мовця [11, 307], іншими словами – це механізм вторинної номінації, за якої відбувається «взаємодія властивостей того об'єкта, який є референтом концептуалізації і деяких ознак, що асоціюються з чуттєвим образом реалії, ім'я якої використовується при вирішенні проблемної поняттєво-номінативної ситуації, а саме – ситуації формування нового поняття і його вербалізації» [12, 80].

Розширення використання метафори, яке відзначається в сучасній фаховій мові, підтверджує думку прибічників когнітивної лінгвістики про те, що «людська концептуалізація, а, отже, мовна семантика, має, головним чином, метафоричний характер, тобто осмислення людиною більш або менш складних об'єктів ґрунтується на переосмисленні базових понять людського досвіду» [5, 128].

Когнітивне термінознавство розглядає метафору як когнітивний механізм, за допомогою якого абстрактні поняття осмислюються в термінах більш конкретних, як «один із фундаментальних прийомів пізнання та концептуалізації дійсності» [4, 46].

Дослідження галузевих терміносистем української мови підтверджують, що більшість термінів, які постали внаслідок вторинної номінації, утворилися на основі метафори.

Традиційно з-поміж метафоричних утворень у термінології виокремлюють номінації, що утворилися семантичним способом на основі метафоризації за зовнішньою подібністю. Номінації на основі перенесення за подібністю зовнішніх ознак, як свідчать дослідження вітчизняних термінологів, присвячені галузевим системам української мови, входять до складу всіх терміносистем, зокрема медичної (*відвар, гілка, дуга, завиток, канатик, леміш, манжетка, петля, раковина, стебельце, стремено, хвіст, чашечка, часточка, щілина*), автомобілебудівної (*ністолет, палець, зірочка, голка, кільце, сидло, ребра, кулачки*,

головка, хобот, міст, крило,кожух), нафтогазової (подушка, нитка, тарілка, чашка, крило, метелик, черв'як, хвіст, лапа, лебідка, нога, голова, п'ята, кістяк, язик) та ін.

У термінологіях окремих галузей зустрічаються випадки певної спеціалізації у використанні вторинних найменувань метафоричного походження, в основі яких лежить перенесення значення за зовнішніми ознаками для окремих лексико-семантичних груп слів. Так, у термінології видавничої галузі такі терміни-метафори номінують брак використаного для друку паперу та наслідки неякісного виготовлення книжкових оправ, здебільшого назви дефектів, що утворилися в покритті книжкової палітурки, або недоліків паперу, як от: *бульбашки, горби, віспини, зморшки, кратери, лисини, пелюстка, пухирці* та под.

Основою для метафоричного перенесення, що найбільш ймовірно відбувалося в пізніші часи, часто ставала функціональна подібність. Так, слово *вождь* у загальномовному вживанні має значення «поводир війська, племені» (СУМ-1, 724). Функція бути на чолі чого-небудь стала основою для метафоричного перенесення, у результаті якого утворився музичний термін *вождь* зі значенням «тема фуґи, що проводиться в головній тональності» (СМТ, 21). Подібним чином утворився термін *супутник*. Загальне значення цього слова «той, хто йде, їде, подорожує і т. ін. разом із ким-небудь» (СУМ-9, 852), унаслідок чого утворився новий термін музики зі значенням «імітація теми фуґи в квінту або кварту, що проходить в другому голосі» (СМТ, 95). За функціональною подібністю семантичним переосмисленням загальноновживаних слів утворилися медичні терміни на зразок: *багатоводдя, бар'єр, буря, вибух, відросток, водопровід, ворота, воротар, доступ, зв'язка, міст, наповнювач, носій, пазуха, перегородка, перемичка, покривка, покрівля, пояс, шина* та ін. Серед переосмислених слів поряд із українськими лексемами використовуються й запозичення (напр., у термінології видавничої справи: фр. *гільйотина, маска* тощо).

Для номінації спеціальних понять за зовнішньою чи функціональною подібністю найчастіше використовуються загальноновживані слова, що позначають побутові речі (*коридор, вікно* та інші), об'єкти живої природи (*корінець, пелюстка* тощо), а також назви частин людського тіла чи особливостей зовнішнього вигляду людини (*віспини, зморшки, лисини, спинка* і под.), як це видно на прикладах термінів видавничої галузі. Пор. також лексеми, що номінують елементи *літери* (прямокутного металевого, дерев'яного або пластмасового бруска, на верхньому торці якого розташоване дзеркальне зображення буквеного знака або цифри) і названі за аналогією з фігуркою людини: *ніжка, головка, очко, ріст, товщина, заплічки*.

Низка термінів постала із загальноновживаних слів через схожість і зовнішніх, і функціональних ознак. Музичний термін *ключ* у терміносистемі має значення «знак на початку кожного рядка, за допомогою якого встановлюється висота та назва звука» (СУМ-4, 193) (заг. – «знаряддя для замикання та відмикання замка, засува») (СУМ-4, 192)). Основою для перенесення є деяка подібність у контурах і здатність відкривати що-небудь: у першому випадку – засува, у другому – нотний стан. Слово *язичок* є зменшено-пестливим утворенням до «язик» – «рухливий м'язовий орган у ротовій порожнині хребетних тварин і людини» (СУМ-11, 627). Рухливість і зовнішня подібність стала підставою для метафоричного переосмислення, унаслідок чого виник музичний термін із значенням «деталь дерев'яних духових музичних інструментів; деталь язичкових музичних інструментів» (СМТ, 113).

Серед термінологічних номінацій метафоричного походження аналізованої групи – переосмислені слова, що використовувалися в інших професійних галузях, зокрема у термінологію видавничої справи зі сфери крою та шиття одягу перемістилися слова *кишеня* і *манжет*. Семантичній трансформації термінів сприяє інтеграція наук, інтелектуалізація літературної мови шляхом збагачення її різногалузевою термінологією. Яскравим прикладом цього є терміни метафоричного походження в екологічній термінології, до складу яких входять елементи, утворені на базі терміноодиниць геометрії (*ареальна крива, екологічна піраміда, конус виносу*), фізики (*альтернативний рух, екологічна амплітуда, тропічний спектр*), військової справи (*екологічна війна, екологічна міна, термоядерна зброя*), соціальної психології (*мотивація, деградація середовища, антропогенний стрес*), економіки (*банк генів, екологічні витрати, первинна валова продукція*) тощо. До складу видавничої термінології в результаті метафоризації ввійшли технічні терміни (*графік* – «різновид ілюстрації; креслення, яке наочно показує, як одна величина змінюється залежно від другої величини»; *діаграма* – «різновид ілюстрації; зображення, що унаочнює співвідношення між різними кількостями або між значеннями однієї і тієї ж величини у різні моменти часу»; *дуплекс* – «спосіб відтворення одноколірного напівтонового оригіналу двома фарбами») (СМТ, 65); *макет* – «модель художнього оформлення видання в цілому або одного з зовнішніх елементів його оформлення (книжкового блоку, палітурки, обкладинки, суперобкладинки)» (СМТ, 105–106) та ін. Пор. також математичний термін *піраміда* та фізичний *амплітуда* у складі екологічної терміносистеми.

У термінологіях технічних і природничих галузей знань метафоричні значення формуються в основному на основі функціональної подібності та подібності за зовнішньою ознакою, у менш предметних галузях (наприклад, маркетингу, екології тощо) метафоризація здійснюється переважно за асоціативною

ознакою, що спричиняє посилення образного сприйняття терміна, особливо на початкових етапах його функціонування. На ґрунті подібності за асоціативною ознакою виникли терміни маркетингу: «невдахи» – неперспективні продукти, з низьким зростанням обсягу й малою часткою ринку; «зірки» – продукти, що характеризуються швидким зростанням обсягу продажів та високою часткою ринку і є найбільш перспективними; *шуми* – елемент рекламної комунікації, що виникає внаслідок незапланованого втручання з боку середовища, через що отримувач одержує спотворене повідомлення [14, 45] та ін.

Значний відсоток термінів, зокрема у терміносистемі видавничої справи, постав шляхом семантичного переосмислення загальнонаукових термінів: *оригінал* – «джерело видання, що містить його текст, ілюстративний матеріал тощо» (ПВС, 125); *таблиця* – «особлива форма передання змісту твору, яку відрізняє від текстової організація слів і чисел в колонки (графи) і горизонтальні рядки» (ПВС, 166); *форма* – «носіє текстової та образотворчої інформації у формі пласкої або циліндричної, твердої (металевої) або еластичної (синтетичної) поверхні, що складається з друкувальних і прогалинних елементів, призначений для багаторазового отримання відбитків» (ПВС, 61); *шпони* – «прогалинний матеріал у формі тонких металевих пластинок, призначених для збільшення відстані між рядками, абзацами, для відбивок» (ПВС, 184) та ін.

Терміни-метафори, які з'явилися порівняно недавно (зокрема, і на основі іншомовних відповідників), характеризуються надлишковою для терміна емоційною виразністю та, як вважають, походять від професіоналізмів. На письмі подібні слова беруться в лапки для підкреслення того, що лексеми вжито не у прямому значенні (видавничі терміни «*віжки*», «*коридор*», «*підвал*», «*повітря*», маркетингові – *стратегія «втягування»*, «*вовки-вівці*», «*дійні корови*», «*ринок одного покупця*» тощо). Це вказує на неусталений, рухливий характер нового терміна. Такі терміноодиночки не позбавлені окремих конотативних семантичних елементів, але це не перешкоджає цілісному сприйняттю їх як термінів. Із часом терміни-метафори закріплюються у вжитку як термінологічні одиниці й на письмі перестають вживатися лапки. Як виразник спеціального поняття, орієнтованого на певну систему наукових знань, термін не повинен бути стилістично маркованим. Спосіб творення термінів шляхом зміни статусу професіоналізмів у результаті метафоризації став поширеним у термінології. Слова, що вживалися у мовленні працівників галузі, із часом почали використовуватися в наукових і науково-технічних текстах.

Значно продуктивнішим є творення дво- та багатокомпонентних термінів, один або кілька із складників яких вживається в переносному значенні, а інші – у термінологічному. У цьому разі метафоричне переосмислення відбувається через перехрещення загальноновживаного й термінологічного значень, як у термінах маркетингу *тверді операції*, *еластичний попит*, *примарна конкуренція*, *чорний ринок*, *сірий піар*, *сітка планування*, *невидимий товар* тощо. Наведені приклади ілюструють найбільш поширений спосіб утворення двокомпонентних термінів із словом-метафорою у їхньому складі: утворення видових корелятивів родових термінів-іменників додаванням до них видових конкретизаторів, виражених загальноновживаним прикметником, що зазнав переосмислення. Рідше з термінологічним значенням вживається прикметник, який служить означенням до загальноновживаного іменника, який зазнав переосмислення (на зразок: *рекламне звернення*, *валютний кошук* та ін.). Окрему групу становлять словосполучення, утворені з двох іменників, один з яких виступає в прямому термінологічному значенні, а інший є виразником загальноновживаного значення, що в процесі набування нового термінологічного значення зазнає метафоризації (*портфель замовлень*, *ножиці цін*, *старіння товарів* і под.). Перехід терміна з однієї галузі в іншу здійснюється на основі переосмислення суттєвої ознаки, покладеної в основу дефініції. На прикладі екологічної терміносистеми видно, що у таких конструкціях значення одного з елементів реалізується за зовнішньою подібністю (*ложе океану*, *степове блюдо*), за функцією (*видове багатство*, *екологічний спалах*, *поріг запаху*), або за кольором (*зелене будівництво*, *зелена зона*, *червоний зсув*, *червоний приплив*).

Поширенню метафоризації у сучасній фаховій мові спричиняє активний взаємообмін лексичними одиницями між науковою та загальноновживаною лексикою, задовільнення вимоги короткості терміна в разі використання відомого слова в метафоричному переосмисленні, а також можливість залучення до термінотворення власномовної лексики.

Із часом, коли термін стає широко вживаним, його метафорична яскравість втрачається, «на перший план висувається логічна схема або взаємозв'язок певних наукових побудов» [9, 163]. У термінології, на відміну від загальноновживаної лексики, використовуються лише сухі (стерті, мертві) метафори, що втратили свою образність і виконують виключно номінативну функцію, указуючи на подібність предметів або явищ. Такі слова в результаті термінологізації позбавляються образності, що властива загальноновживаній лексиці. Цьому сприяє фаховий контекст, у якому новостворений термін-метафора функціонує поруч з іншими термінологічними одиницями.

Отже, термінологічні метафори виступають ключовими елементами для розуміння національних особливостей мовного бачення навколишнього світу. Вони виникають унаслідок зіставлення нового поняття, яке потребує найменування, із уже відомим шляхом віднайдення спільної для них обох ознаки. Наукова метафора є способом пізнання наукової дійсності, який ґрунтується на процесах людського мислення, сприяє структуруванню й оновленню лінгвістичної форми знань про світ і відображає його наукову картину.

Дослідження лексики фахового використання в лінгвокогнітивному ключі значно розширює можливості вивчення пізнавальної діяльності людини, зокрема щодо мови як комунікативного засобу в різних галузях її діяльності. Із цим пов'язані перспективи подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булик-Верхола С. З. Формування і розвиток української музичної термінології : автореф. дис. ...кандидата філол. наук : 10.02.01 / С. З. Булик-Верхола; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2003. – 20 с.
2. Голанова Е. И. Введение в когнитивное терминоведение : учеб. пособие / Е. И. Голанова. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2011. – 244 с.
3. Дорошенко С. М. Формування та розвиток української термінології нафтогазової промисловості : дис. ... кандидата філол. наук. : 01.02.01 / Світлана Михайлівна Дорошенко. – К., 2004. – 191 с.
4. Ивина Л. В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования) : учебно-методическое пособие / Л. В. Ивина. – М. : Академический Проект, 2003. – 304 с.
5. Кибрик А. А. Когнитивные исследования по дискурсу / А. А. Кибрик // Вопросы языкознания. – 1994. – № 5. – С. 126–139.
6. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 387–415.
7. Нікуліна Н. В. Становлення сучасної української термінологічної системи автомобілебудування та ремонту транспортних засобів : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. В. Нікуліна; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2005. – 20 с.
8. Овсейчук С. В. Формування української екологічної термінології : дис. ...кандидата філол. наук : 01.02.01 / Станіслава Володимирівна Овсейчук. – К., 2006. – 199 с.
9. Панько Т. І. Українське термінознавство: підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
10. Процик М. Р. Сучасна видавнична термінологія : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / М. Р. Процик; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2006. – 20 с.
11. Тараненко О. О. Метафора / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 307–309.
12. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
13. Цісар Н. З. Вторинна номінація в системі української медичної термінології : дис. ...кандидата філол. наук : 01.02.01 / Наталія Зиновійвна Цісар. – Львів, 2008. – 267 с.
14. Шапран Д. П. Сучасна українська термінологія маркетингу : дис. ...кандидата філол. наук : 10.02.01 / Дар'я Петрівна Шапран. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- СУМ – Словник української мови: в 11-ти томах. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
СМТ – Юцевич Ю. Є. Словник музичних термінів / Ю. Є. Юцевич. – К. : Муз. Україна, 1971. – 142 с.
ПВС – Поліграфія та видавнича справа : російсько-український тлумачний словник / [уклад. Б. В. Дурняк та ін.]. – Львів : Афіша, 2002. – 456 с.

Статья является продолжением публикации автора, посвященной ключевым механизмам смыслообразования в профессиональной сфере. В ней рассмотрено явление метафоризации на примере современной терминологической лексики; исследовано сущность метафоры с позиций когнитивного терминоведения; указаны наиболее типичные метафорические модели, распространенные в отраслевых терминологиях современного украинского языка.

Ключевые слова: термин, терминология, когнитивное терминоведение, категоризация, метафора, метафорическая модель.

The article continues author's publications devoted to the key mechanisms of sense generation in the professional branch. The phenomenon of metaphor on the basis of the modern terminological lexicon is examined; the essence of metaphor is analyzed from the standpoint of cognitive terminology; the most common metaphorical models widespread in branch terminologies of modern Ukrainian language are hold up as models.

Keywords: term, terminology, cognitive terminology, categorisation, metaphor, metaphorical model.